

ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО І ЦИВІЛЬНИЙ ПРОЦЕС; СІМЕЙНЕ ПРАВО; МІЖНАРОДНЕ ПРИВАТНЕ ПРАВО

УДК 347.4
DOI

П. Д. Гуйван
кандидат юридичних наук, заслужений юрист України,
професор
Полтавського інституту бізнесу
orcid.org/0000-0003-3058-4767

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ОБМЕЖЕННЯ В ЧАСІ ЗАХИСНОЇ ЗДАТНОСТІ СУБ'ЄКТИВНОГО ПРАВА

Стаття присвячена дослідженню актуального наукового питання про тривалість суб'єктивного матеріального цивільного права й строки його здійснення. Позаяк нині в цивілістичній доктрині безспірною видається теза, за якою сплив позовної давності не тягне припинення матеріального правовідношення, вивчено проблему припинення юридичного обов'язку й відповідного суб'єктивного права, що становлять зміст правовідношення за загальним правилом глави 50 Цивільного кодексу. Установлено, що після закінчення перебігу позовної давності матеріальне право не може бути примусово здійснене, але воно, не припиняючись за змістом, набуває так званого «натурального» характеру. Однак за таких обставин виникає питання: скільки часу буде існувати охоронно-правове зобов'язання, що становить зміст подібного відношення? Адже вічне існування за давнього обов'язку, який тим більше не можна виконати в примусовому порядку, не сприяє правовій визначеності й поживленню ділового обороту. Тож у роботі проведений серйозний аналіз теоретичних положень учених, які обстоювали теорію про припинення існування матеріального права з втратою цим правом суттєвої його характеристики – можливості примусової реалізації. Водночас ми відійшли від невірної по суті тези про пов'язаність періоду існування суб'єктивного матеріального права з тривалістю позовної давності й прискіпливо оцінили висновки про недоцільність вічного існування незабезпеченого позовним захистом права. Доведено, що нормативне чи договірне за давнення охоронного права, що втратило примусову здатність, безперечно, буде відповідати інтересам як суспільства в цілому, так і самого вірителя. Зроблено висновок, що на законодавчому рівні слід визначити якусь іншу суспільно прийнятну точку зворотного відліку, за якою вже повністю втрачається соціальний інтерес до існування самого за давнього суб'єктивного права. Пропонується таким строком вказати п'ять років після закінчення перебігу позовної давності за відповідними вимогами. Факт, що максимальна тривалість за давнього суб'єктивного права мусить бути встановлена, на наше переконання, очевидний. Це сприятиме як визначеності матеріального обороту, так і стабілізації самих відносин.

Ключові слова: позовна давність, строк існування права, за давнення обов'язку.

Guyvan P. D. THEORETICAL FUNDAMENTALS OF LIMITATION IN TIME OF PROTECTIVE CAPACITY OF SUBJECTIVE LAW

This article is devoted to the study of a topical scientific question about the duration of subjective substantive civil law and the timing of its implementation. Since today in civil doctrine the thesis that the expiration of the statute of limitations does not entail the termination of the substantive legal relationship is indisputable, the problem of termination of legal obligation and the corresponding subjective law, which constitute the content of the legal relationship under the general rule of Chapter 50 CC. It is established that after the expiration of the statute of limitations the substantive law cannot be enforced, but it, without ceasing in content, acquires the so-called "natural" nature. But in such circumstances, the question arises: how long will there be a security obligation that constitutes the content of such a relationship? After all, the eternal existence of a long-standing obligation, which, moreover, can not be enforced, does not contribute to legal certainty and the revival of business. Therefore, a serious analysis of the theoretical positions of scientists who defended the theory of the termination of the existence of substantive law with the loss of this right of its essential characteristics – the possibility of forced implementation. At the same time, we departed from the essentially incorrect thesis about the connection between the period of existence of the subjective substantive law and the duration of the statute of limitations and meticulously assessed the conclusions about the inexpediency of the eternal existence of the unsecured right. It is proved that the normative or contractual prescription of the protection law, which has lost its coercive capacity, will undoubtedly be in the interests of both the society as a whole and the believer himself. It is concluded that at the legislative level it is necessary to define some other socially acceptable point of reference, according to which the social interest in the existence of the most ancient subjective right is completely lost. It is proposed to indicate such a period of five years after the expiration of the statute of limitations for the relevant requirements. The fact that the maximum duration of an old subjective right must be established, in our opinion, is obvious. This will contribute to both the certainty of material turnover and the stabilization of the relationship itself.

Key words: statute of limitations, term of existence of the right, assignment of the obligation.

У контексті досліджуваного питання актуальний аналіз схожих і відмінних характеристик давнісних строків і часу існування суб'єктивного права. Історично в цивілістиці так склалося, що поняття позовної давності й строку здійснення права якщо й не ототожнювалися, то визнавалися досить близькими. Розглянемо вплив давнісних строків на існування матеріального цивільного права як критерію розмежування відповідних темпоральних характеристик. Фактично, навіть не погоджуючись із тезою про повне ототожнення строків здійснення регулятивного суб'єктивного права зі строками його захисту (позовною давністю), слід все ж зазначити, що позовна давність є теж строком здійснення повноваження шляхом активної поведінки правоволодільця. Отже, і ті вчені, які в літературі обстоюють концепцію щодо оцінки позовної давності виключно як часу існування охоронно-правової судової вимоги, не можуть не бачити, що в такому сенсі давність фактично схожа на присічний регулятивний строк, позаяк у разі не реалізації протягом його перебігу суб'єктивного матеріального права на захист останнє припиняється. І хоча В.В. Луць указує, що позовна давність не має присічного характеру для існування суб'єктивного права [1, с. 57], слід зазначити, що автор говорить про право охоронюване. Якщо ж говорити про охоронне матеріальне право, персоніфіковане в позовному домаганні, то час його існування якраз і охоплюється позовною давністю. Отже, як бачимо, з огляду на характер впливу на обмежене строком матеріальне право в разі здійснення чи нездійснення необхідної поведінки протягом його перебігу давнісні й присічні строки досить подібні.

Але нині безспірною видається теза, за якою вплив позовної давності не тягне припинення матеріального правовідношення, як то слідує з правила ч. 1 ст. 267 Цивільного кодексу (далі – ЦК України). Що ж стосується можливості подальшого припинення юридичного обов'язку й відповідного суб'єктивного права, що становить зміст правовідношення, то це можливо за загальним правилом глави 50 ЦК, в якій перелічені правові підстави для настання такого наслідку. Серед них відсутні такі, як вплив позовної давності або відсутність такого боргу серед активів кредитора, що обліковуються ним. У наведених ситуаціях, власне, можуть припускатися такі передумови для припинення зобов'язання, як угода сторін або прощення боргу. Але самих постулатів, сформульованих у законі, для досягнення такого наслідку очевидно замало. Припинення зобов'язання за домовленістю сторін має бути відповідно оформлено й повинно підтверджуватися, зокрема, укладанням погодженого сторонами акту звіряння взаємної заборгованості. Такий документ слід укладати за правилами, передбаченими для укла-

дання договорів, тобто підписувати повноважними представниками контрагентів.

Іншою правовою підставою для припинення зобов'язання є прощення боргу кредитором. Але існуючий юридичний інструментарій коригування бухгалтерського й податкового обліку господарюючих суб'єктів також не може охоплюватися його диспозицією. За загальним правилом, припинення зобов'язання, в тому числі й прощенням боргу, позбавляє кредитора права не тільки вимагати виконання, але й приймати таке виконання. А на боржникові не тільки не лежить обов'язок виконання, але він не має правових підстав взагалі здійснювати його навіть добровільно, оскільки саме зобов'язання припинилося. Якби за таких обставин зобов'язання вже вважалося припиненим, його виконання було б безпідставним, бо цивільне законодавство не передбачає можливості відновлення припиненого зобов'язання. Але ж виконання зобов'язань після спливу позовної давності й після списання такого боргу кредитором відбувається. Звичаї ділового обороту, які, до речі, повинні мати застосування за Цивільним кодексом (хоча наразі це питання проблематичне), у такій ситуації передбачають відновлення активів (але не цивільного зобов'язання) і перерахунок податкових зобов'язань контрагентів.

З огляду на викладене залишається визнати, що для припинення зобов'язання прощенням боргу необхідно здійснити досить однозначні дії, які свідчать про таке припинення та не можуть надалі по-різному тлумачитися сторонами. За аналогією з положенням ст. 601 ЦК і відповідно до практики застосування цього положення рішення кредитора про припинення зобов'язання має бути викладеним у заяві, адресованій іншій стороні. Причому такий підхід мусить бути загальним, адже попри те, що відносини між фізичними особами менш задокументовані, вони мають той же правовий зміст, ситуація щодо можливості припинення зобов'язання прощенням боргу, зокрема зі впливом позовної давності, поширюється і на них. Отже, було б доцільним внести доповнення до норми *ст. 605 ЦК України й викласти його, наприклад, у такій редакції: «Про припинення зобов'язання прощенням боргу кредитор письмово повідомляє боржника. Зобов'язання вважається припиненим, якщо після такого повідомлення боржник у розумний строк не викаже своїх заперечень»*.

Подальші міркування також підтверджують тезу, що за будь-яких обставин закінчення перебігу позовної давності не впливає на існування охоронного матеріально-правового відношення. Адже після спливу давнісного строку закінчується тільки властивість позовної вимоги бути примусово здійсненою, але це не торкається існування самої вимоги. Матеріальне право не припиняється,

як не припиняється і сама вимога, хоча вона може бути задоволена лише добровільно [2, с. 57] або іншими неюрисдикційними способами (наприклад, способами оперативного захисту, які реалізуються самим управніним суб'єктом без звернення до суду, отже, позовна давність до них не застосовується). Сказане ще раз підтверджує помилковість позиції тих авторів, які вважають неможливим існування права, оскільки воно не може бути реалізоване за допомогою державного примусу. Дійсно, на перший погляд, нелогічним видається наявність вимоги, не забезпеченої правовим захистом. Але, як бачимо, порушене матеріальне право після закінчення давнісного строку не залишається зовсім незахищеним, хоча ступінь його захисту знижується.

Разом із тим неодмінним супутником вказаного підходу є таке питання: скільки часу в такому разі буде існувати охоронно-правове зобов'язання, що становить зміст подібного відношення, та відповідне суб'єктивне право, котре становить зміст зобов'язання? Чи буде воно безстроковим, чи все-таки якісь обставини впливають на чинність зобов'язання? Адже за всією відмінністю від попередніх теорій у визначенні того, яке саме право (вимога) реалізується шляхом застосування судового примусу, і набагато більшій внутрішній її узгодженості вказана позиція фактично зводиться до коментованих вище висновків щодо подальшого існування суб'єктивного права, не забезпеченого примусовим захистом. Отже, якщо не обмежити строк вказаного охоронного права, то після спливу часу для забезпечення його примусового здійснення мусимо констатувати факт наявності в майнових взаємовідносинах так званих натуральних зобов'язань, що втратили примусову здатність до реалізації (за римським правом таке зобов'язання на відміну від цивільного позбавлене позовного захисту).

Уважаємо, що саме ці питання намагалися розв'язати вчені-цивілісти, заперечуючи існування матеріального права після спливу давнісного строку й стверджуючи про можливість поновлення вже припиненого права за певних обставин. Адже досить важко пояснити доцільність безстрокової дії цивільноправових відносин. Дійсно, ситуація, коли суб'єктивне цивільне право продовжує залишатися не реалізованим, а примусове виконання обов'язку неможливе, лише додає правової невизначеності. Утім, об'єктивно такі спроби були приречені на невдачу, позаяк базувалися на некоректному правовому підґрунті, бо дослідження проводилися в межах хибної концепції, відповідно до якої й регулятивне право, і позовне домагання є елементами одного й того ж суб'єктивного матеріального права. Та наразі піднята вже давно проблема навіть з урахуванням новітніх цивілістичних напрацювань залишається

відкритою та актуальною. Прикро, що з припиненням концептуальних спроб обґрунтування закінчення суб'єктивного матеріального права після спливу позовної давності завершилися будь-які доктринальні дослідження питань щодо тривалості задовнених охоронних прав особи. Тож мусимо констатувати повну відсутність відповідних цивілістичних напрацювань.

Між тим потрібно відзначити, що питання про строки існування охоронного суб'єктивного права (наприклад, за грошовим зобов'язанням) надзвичайно важливе. На жаль, цивілістична доктрина не виробила серйозних висновків, які б були покладені в основу належного правового регулювання, отже, проблема залишається. На практиці це виливається в невизначеність строків, протягом яких повноважна особа може вважати себе кредитором, а її контрагент – боржником. Адже наявність в останнього обов'язку (хай і позбавленого примусової забезпеченості) протягом необмеженого часу добровільно виконувати задовнене зобов'язання аж ніяк не сприяє стабільності й визначеності в цивільних відносинах. Сказане стосується не тільки правовідносин за участю фізичних осіб, а і юридичних також. Здавалося б, в останньому випадку доля застарілого боргу врегульована податковим законодавством: після спливу давнісного строку боржник має віднести суму заборгованості до своїх доходів, а кредитор вправі їх зменшити на вказану суму. Проте, як було показано вище, вказані дії далєбі не означають припинення права, і про це прямо вказує закон, не заперечуючи можливості коригування проведених операцій у разі подальшого добровільного виконання обов'язку.

Отже, автоматичне відкидання навіть тих наукових напрацювань, котрі, на перший погляд, видаються не виваженими, неправильно: у кожній доктрині є раціональне зерно, яке слід виокремити з тенет оточуючих його квазіправових побудов. З такої позиції заслуговують на серйозніший аналіз теоретичні положення вчених, які обстоювали теорію про припинення існування матеріального права з втратою цим правом суттєвої його характеристики – можливості примусової реалізації. Дійсно, з висновками про пов'язаність періоду існування суб'єктивного матеріального права (хоч регулятивного, хоч охоронного) з тривалістю позовної давності погодитися не можна. Але сама постановка питання про недоцільність вічного існування такого права, безумовно, заслуговує на увагу. Адже, якщо погодитися з тим, що після спливу позовної давності суб'єктивне цивільне право продовжує існувати, то за відсутності встановлених законодавством підстав для припинення зобов'язання воно буде існувати безстроково.

Звичайно, така ситуація не додає стабільності й виваженості цивільноправовим відносинам,

а чинне цивільне законодавство таке питання ніяк не регулює. Слід зазначити, що свого часу були висловлені припущення про можливість існування самостійного строку задоволення суб'єктивного права, не пов'язані напряду з тривалістю права на захист, перебіг якого починається лише від моменту правопорушення. Право здатне вмирати природною смертю – залишитися беззахайним, забути. Проте воно продовжує рахуватися серед живих, що породжує невпевненість у міцності факту, який зайняв залишене правом місце. Тому має існувати той момент, що покладає кінець такій невизначеності, давність, так би мовити, викреслює право, що померло [3, с. 14]. Та подальшого розвитку така теорія не набула. З огляду на вказану проблематику намагання вчених-цивілістів теоретично обґрунтувати строковість будь-якого суб'єктивного права заслуговують на підтримку. Однак, повторимо, прив'язка періоду дії охоронного суб'єктивного права до тривалості його здатності до примусового здійснення є відверто невдалою.

Тож проблема щодо обмеження часу існування натуральних охоронних взаємозв'язків реально існує. У який спосіб її можна розв'язати? Тут наполегливо напрошується сприйняття вказаної проблематики на підставі аналогічного порівняння з давнішим цивільноправовим інститутом. За основу візьмемо безспірну тезу, згідно з якою головною причиною запровадження будь-якого строку є задоволення певного публічно-правового інтересу, суспільство потребує визначеності й порядку, в тому числі й у відносинах між учасниками цивільного обігу [4, с. 686–687]. Необхідність запровадження позовної давності свого часу була викликана тим, що існування нічим не обмеженого в часі повноваження стосовно застосування примусу до боржника, який не виконав свого обов'язку, якраз і позбавляє соціум такої визначеності, а це своєю чергою викликає його протест [5, с. 222]. Відпадає економічна підстава права, що відповідає суспільній потребі [6, с. 28–29].

Звісно, і кредитор, і боржник мають знати й усвідомлювати той момент, коли відповідне охоронне повноваження – позовне домагання – втратило чинність. Задля забезпечення стабільності й визначеності матеріального обороту це питання становить і суспільний інтерес. Утім, на жаль, деякі нормативні приписи новітнього цивільного законодавства замість того, щоб забезпечити однозначність і прозорість конкретних темпоральних чинників, які визначають межі існування права, грішать положеннями якраз протилежної спрямованості. Чого тільки варта новела ч. 3 ст. 267 ЦК: позовна давність застосовується судом лише за заявою сторони в спорі. Мабуть, запроваджуючи це правило, законодавець сподівався, що всі

питання про те, припиняється чи ні суб'єктивне право після спливу позовної давності, відпадуть, але вийшло навпаки. Адже, якщо дотримуватися думки про примусове забезпечення охоронного права після закінчення позовної давності, треба погодитися з тим, що чинність матеріального права після спливу давнісного строку залежить від волевиявлення боржника й може тривати вічно. Але це нісенітниця.

Охоронні відносини виникають лише в разі порушення матеріального права зобов'язаною особою та являють собою самостійний вид цивільних взаємин, спрямованих на припинення правопорушення та усунення його наслідків. Такі відносини припиняються після захисту порушеного права або після закінчення встановленого для цього строку (якщо такі строки встановлені). Тривалість охоронного правовідношення не має відношення до терміну закінчення позовної давності. Таким чином, можемо стверджувати, що зі збігом давнісного строку припиняється не саме регулятивне або охоронне матеріальне право, а право на позов у матеріальному сенсі, яке входило до складу охоронного правовідношення, що виникло під час порушення матеріального права. Саме ж охоронне матеріально-правове зобов'язання продовжує існувати, стаючи непозовним.

Як відомо, наукове й суспільно значуще обґрунтування запровадження обмеженого періоду існування матеріального права на позов (позовної давності) здійснювалося з метою одночасного задоволення інтересу суспільства й інтересу конкретної особи [7, с. 406]. Звісно, введення та нормативне оформлення такого обмеження, на перший погляд, складало враження, що вказаний інститут слугує лиш захистові інтересів відповідача, за його застосування всі переваги на боці недобросовісного порушника чужого права, а всі негаразди на боці безтурботного кредитора чи власника [8, с. 447]. Але попри вказані очевидні недоліки позовна давність все ж була запроваджена. І зроблено це було з метою досягнення соціального інтересу в тривалості відповідного охоронного повноваження. Нині практично немає науковців і нормотворців, котрі б заперечували доцільність запровадження темпоральних обмежень для реалізації суб'єктивного права на позов. Цей механізм дозволяє досягти певної стабільності опосередковуваних відносин, усунути невизначеність щодо існування права кредитора, забезпечити спонукальний, стимулюючий, дисциплінуючий характер матеріальних взаємодій. Усі ці обставини, безумовно, є позитивними чинниками для досягнення більшої стабільності майнового обігу в суспільстві.

Але ж практично всі вказані зараз обставини, що набули вирішального характеру під час запровадження інституту позовної давності, мають

незаперечний вплив і на визначеність охоронних взаємин, котрі втратили примусову захисну властивість. Тож нормативне чи договірне задавнення охоронного права, що втратило примусову здатність, безперечно, буде відповідати інтересам як суспільства в цілому, так і самого вірителя. Адже той факт, що останній втратив інтерес до належного йому права, проявився в нездійсненні позовного домагання протягом позовної давності, незастосуванні встановлених договором чи законом оперативних заходів впливу на порушника тощо. Цілком логічно, що стабільність і визначеність цивільного матеріального обороту потребує встановлення певних критеріїв припинення натурального охоронного суб'єктивного права й визначення часових меж його задавнення.

Водночас особа, що виконала зобов'язання після спливу позовної давності, не має права вимагати повернення виконаного, навіть якщо вона в момент виконання не знала про сплив позовної давності. Зрозуміло, що виконати після закінчення давнісного строку можна лише існуюче зобов'язання. Норма закону, якою боржник позбавляється права зворотної вимоги (іноді в літературі її образно називають «слабою формою» юридичної санкції), є правовою гарантією захисту кредитора за дійсним зобов'язанням, хоча й не забезпеченим позовом. Отже, задавнене охоронно-правове відношення продовжує існувати, неможливим стає тільки примусове виконання зобов'язання, що, власне, і підтверджується можливістю його добровільного виконання. Погодьтеся, не можна виконати зобов'язання, яке припинилося.

Разом із тим навряд чи можна підтримати тезу про те, що матеріальне право після збігу позовної давності взагалі втрачає можливість бути захищеним шляхом реалізації охоронного відношення. Дійсно, судовий захист суб'єктивного права поза межами позовної давності неможливий. Але звернення до суду не є єдиним способом захисту порушеного права. Уважаємо, що цивільне законодавство нині надає кредиторів достатньо інших можливостей для захисту порушеного права, крім судового вирішення спору. Відповідно, і інститут позовної давності на такі охоронні відносини (звернення до інших юрисдикційних органів, самозахист права, застосування санкцій оперативного характеру тощо) не поширюється. Важливо лише те, що на момент вчинення таких дій, спрямованих на захист порушеного цивільного права, саме охоронне матеріальне право має

існувати. А збіг давнісного строку щодо судових вимог за таким правом, повторимо, суб'єктивне матеріальне право не припиняє, надаючи йому так званого натурального характеру.

З урахуванням проведених у главі досліджень можемо зробити певні узагальнюючі висновки. Дискусія, що тривалий час велася в цивілістичній доктрині стосовно того, припиняється саме матеріальне право зі спливом позовної давності чи ні, зараз вже не має такої гостроти. Більшість науковців нині вважає, що закінчення давнісного строку не впливає на існування регулятивного права, із чим цілком можна погодитися. Тож вважаємо, що слід визначити якусь іншу суспільно прийнятну точку зворотного відліку, за якою вже повністю втрачається соціальний інтерес до існування самого задавненого суб'єктивного права. Пропонується таким строком вказати п'ять років після закінчення перебігу позовної давності за відповідними вимогами. Утім, з огляду на соціальне призначення окремих суб'єктивних прав такий строк може бути іншим або диференційованим за певними ознаками. Але той факт, що максимальна тривалість задавненого суб'єктивного права мусить бути встановлена, на наше переконання, очевидний. Це сприятиме як визначеності матеріального обороту, так і стабілізації самих відносин [9, с. 185].

Література

1. Луць В.В. Строки захисту цивільних прав. Конспекти лекцій зі спецкурсу. Львів : ЛДУ, 1993. 60 с.
2. Крашенинников Е.А. К учению об исковой давности. *Материально-правовые и процессуальные средства охраны и защиты прав и интересов хозяйствующих субъектов*. Калинин, 1987. С. 56–57.
3. Боровиковский А.Л. Отчет судьи. Санкт-Петербург, 1892. Т. 2. 260 с.
4. Riezler E. Staudingers Kommentar zum Bürgerlichen Gesetzbuch. 7–8 Aufl. München und Berlin, 1912. Bd. 1. 760 S.
5. Шершеневич Г.Ф. Учебник русского гражданского права. 11-е изд., первое посмерт., просм. и доп. Москва : Бр. Башмаковы, 1914. Т. 1. 499 с.
6. Гурвич М.А. Пресекательные сроки в советском гражданском праве. Москва : ВЮЗИ, 1961. 80 с.
7. Эннексерус Л., Кипп Т., Вольф М. Курс германского гражданского права / пер. с нем. И.Б. Новицкого. Москва : Инostr. лит., 1950. Т. 1. 483 с.
8. Энгельман И.Е. О давности по русскому гражданскому праву. Историко-догматическое исследование. Москва : Статут, 2003. 511 с.
9. Гуйван П.Д. Теоретичні питання строків у приватному праві : монографія. Харків : Право, 2014. 632 с.